

Ο ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΟ «ΤΟΜΟΙ»
ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΜΑΝΟΥΗΛ Α΄ ΚΟΜΝΗΝΟΥ (1143/80)
ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΝ
ΜΕΘΙΣΤΑΜΕΝΩΝ ΜΩΑΜΕΘΑΝΩΝ

Οἱ Βυζαντινοὶ ἡγεμόνες ἐντελῶς ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον ἐπεδείκνυον διὰ τὴν διάδοσιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως μεταξὺ τῶν βαρβάρων καὶ ἀπολιτίστων εἰσέτι λαῶν. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο ἐπεδείξατο εἴπερ τις καὶ ἄλλος καὶ ὁ γενναῖος αὐτοκράτωρ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνὸς (1143/80). Πάντες οἱ Ἐγκωμιασταὶ τοῦ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ ἰδιαίτερος ἐξαίρουσι τὴν μέριμναν τοῦ γενναίου τούτου ἡγεμόνος των διὰ τὴν διάδοσιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἰς τὰ ὑποτασσόμενα ὑπ' αὐτοῦ βαρβαρικά φῦλα¹. Ἐν τοῖς Ὑπομνήμασιν ἡμῶν εἰς τοὺς δύο Λόγους τοῦ Εὐθυμίου Μαλάκη εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α΄ Κομνηνὸν² ἐσημειώσαμεν τὰ ἐξῆς ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου χαρακτηριστικά: «I, 526,23: «οὐκ ἄρεκατὰ βασιλεῦσι τὰ τέκνα, ὅσα τοῦ γάμου δωρήματα' ἀλλὰ γὰρ φιλοτιμοῦνται καὶ διὰ τῶν πολέμων τεκνογονεῖν καὶ ποιοῦνται τέκνα τὰ κατορθώματα». Ὁ αὐτοκράτωρ, ὡς ἄλλος Ἀβραάμ, ποιεῖται τέκνα τοὺς ἀσεβεῖς βαρβάρους ὑπὸ τὸ θεῖον αὐτοῦ κράτος τούτους ὑποτάσσων καὶ τὴν ἀληθῆ τοῦ Χριστοῦ θρησκείαν αὐτοῖς διαδίδων καὶ αὐτὴν τούτους ἐκδιδάσκων. Πρβ. Ἰω. 8,39 καὶ τὰ ἐν τῷ παρόντι I, 526,28: «τὰ δὲ τρόπαια... τῶν ζωογονημένων οἱ πρὸς Θεὸν ἐπιστρέφοντες». Ἦτο πεποίθησις τῶν Βυζαντινῶν ὅτι ἕκαστος πόλεμος διεξήγετο πάντοτε «ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος», καὶ ἡ θαυμασία αὕτη ἀντίληψις πάντοτε μέχρι καὶ τῆς σήμερον ἐνεψύχωνε πάμπαν τὸ Ἑλληνικὸν κατὰ παντὸς ἔξωθεν ἐπιδρομέως».

Αἱ κατὰ τῶν βαρβάρων λοιπὸν καὶ ἄλλοθενῶν στρατεῖαι τοῦ αὐτοκράτορος, ἐκτὸς τῆς ἀσφαλείας τῆς αὐτοκρατορίας, σκοπὸν εἶχον καὶ τὴν ὑπὲρ τῆς

---

¹ Κατ' ἀγαθὴν συγκυρίαν οἱ περισσότεροι Ἐγκωμιαστικοὶ Λόγοι εἰς τοὺς βυζαντιακοὺς αὐτοκράτορας, οἵτινες ἄχρις ἡμῶν διεσώθησαν, ἀναφέρονται εἰς τὸν *Μανουὴλ Α΄ Κομνηνόν*. Ὅρα Κ. Ἀμάριου, Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, Αθήνες 1947 Β', σ. 333 καὶ ἡμετέραν μελέτην: Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη, μητροπολίτου Νέων Πατρῶν (Ἐπάτης) (δεύτερον ἡμῖσι β' ἑκατοντ.), Τὰ σωζόμενα. Τεύχος Β'. Δύο Ἐγκωμιαστικοὶ Λόγοι, νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενοι, Εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α΄ τὸν Κομνηνόν (1143/80). Ἐν Ἀθήναις 1949 (ἀνάτυπον) σ. 514 (10), σημ. 4 ἔ.

² σ. 712 (59).

πίστεως ἄμυναν, τὴν σωτηρίαν τῶν εὐσεβῶν τῆς αὐτοκρατορίας τέκνων καὶ πρὸ πάντων τὴν διάδοσιν τῆς χριστιανικῆς καὶ διὰ καὶ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως εἰς ἔθνη καὶ λαοὺς ἄλλοθρήσκους καὶ βαρβάρους¹.

Ἄλλ’ οἱ Βυζαντινοὶ ἡγεμόνες δὲν ἐνδιεφέροντο διὰ τὴν διάδοσιν μεταξὺ τῶν ἀπολιτίστων λαῶν τῆς χριστιανικῆς πίστεως μόνον ἐκ πολιτικῆς σκοπιμότητος πρὸς τοῦτο κινούμενοι, ἀλλὰ τοῦναντίον, οἱ ἴδιοι πιστὰ τῆς ὀρθοδοξίας τέκνα ἑαυτοὺς ὁμολογοῦντες, μεγάλας κατέβαλλον προσπαθείας καὶ φλογερὸν ἐπεδείκνυον ζῆλον διὰ τὰ καθόλου ἐκκλησιαστικὰ πράγματα. Εἰδικῶς περὶ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ καὶ ταῦτα λέγει σχετικῶς ὁ ἡμέτερος Εὐθύμιος Μαλάκης²: «πυρπολεῖ σου τὴν καρδίαν ὁ ζῆλος, ἐσθίει τὴν ψυχὴν ἢ μέριμνα τῶν ἐκκλησιῶν». Σχολιάζοντες τὸ χωρίον τοῦτο ἐσημειώσαμεν τὰ ἑξῆς, ἄξια καὶ ἐνταῦθα νὰ καταχωρισθῶσιν: «Ὁ ρήτωρ Εὐθύμιος, ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ γραφικὸν «ὁ ζῆλος τοῦ οἴκου σου κατέφαγέ με» (Ψαλμ. 68,10. Ἰω. 2,17), δὲν λησμονεῖ, καθὸ καὶ «λάτρης Θεοῦ», νὰ ἐξάρη τὴν ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας μέριμναν καὶ τὸ μέγα τοῦ Μανουὴλ ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῶν φλεγόντων ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων. Τοῦτο πράττουσι, προκειμένου νὰ ἐπαινέσωσι τὴν ἐκκλησιαστικὴν τοῦ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ πολιτικὴν καὶ ἕτεροι ρήτορες. Π.χ. ὁ Εὐστάθιος R.F. 6,5 λέγει: «ὅση ἐν δόγματι καὶ ὅση ἐν τοῖς λοιποῖς, ἄλλο τοῦτο μέρος ὑποθήκης ἐγκοπτοῦσης τὸν ἀμέριμον βίον, ὅτι καὶ ἡ τῶν ἐκκλησιῶν μέριμνα ἐν λόγῳ μεγίστῳ τίθειται». Πλείονα παρὰ Treitinger σ. 219 ἔ. Ὅρα παρὰ F. Dölger, Urk. II, 62 ἔ. τὰ ὑπὸ τοῦ Μανουὴλ ἐκδοθέντα ἐπίσημα ἔγγραφα ὑπὲρ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τοῦ κλήρου, ὡς καὶ τῶν διαφορῶν ἐν τῇ ἐπικρατείᾳ μονῶν... Τὸ πλῆθος τοῦτο τῶν ἐπισήμων αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων, ἐκδοθέντων ὑπὸ τοῦ Μανουὴλ ἐπ’ εὐκαιρίᾳ ποικίλων ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων, μηδὲ καὶ αὐτῶν τῶν δογματικῶν θεμάτων ἐξαιρουμένων, ἀποδεικνύει τῷ ὄντι πόσον μέγα ἦτο τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ αὐτοκράτορος τούτου ὑπὲρ τῶν ἐκκλησιῶν. Καλῶς λοιπὸν ποιῶν ὁ Εὐθύμιος ὑμνεῖ σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὸν ὑπὲρ τῶν ἐκκλησιῶν ζῆλον τοῦ Μανουὴλ».

Μέγας λοιπὸν ὑπὲρ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καθόλου ὑποθέσεων ζηλωτὴς ὢν ὁ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνός, φυσικὸν ἦτο ὅτι θὰ ἀναιμιγνύετο καὶ εἰς τὸ ζήτημα τῆς εἰς τὸν Χριστιανισμὸν προσελεύσεως τῶν Μωαμεθανῶν. Τὸ ζή-

¹ Τοῦτο ἐξαιρεῖ, προκειμένου περὶ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ καὶ ὁ κλεινὸς τῆς Θεσσαλονίκης Ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος Κατάφλωρος εἰς Λόγον τοῦ Ἐγκωμιαστικὸν εἰς τὸν αὐτοκράτορα τοῦτον, ταῦτα λέγων: «καὶ συνάγεις πρὸς Θεὸν τὸ τὴν πίστιν ἀλλότριον, καὶ ἄγεις τοὺς ἀπισταμένους εἰς Θεοῦ οἰκειότητα, καὶ τὴν τοῦ Θεοῦ αὐτὴν προβάτων πληροῖς, ἅπερ εἶχε μὲν Θεὸς ὁ μέγας ποιμὴν, ἔσω δὲ τῆς ἐκεῖνον ἀλλῆς οὐπῶ προέκυπτον» παρὰ W. R e g e l, Fontes rerum byzantinorum, Petropoli 1892 - 1917 I, 49,23.

² Μν.ἔ.σ. 150 (75).

τημα τοῦτο, ὅπερ παρ' ὀλίγον νὰ προκαλέσῃ διάστασιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας καὶ ὅπερ δεικνύει τὴν ἰσχυρὰν θέσιν τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μανουήλ Α' τοῦ Κομνηνοῦ καὶ κατὰ τὴν συζήτησιν τοῦ ὁποίου σπουδαῖον διεδραμάτισε ρόλον ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος Κατάφλωρος, δὲν ἠρουνήθη, καθ' ὅσον γνωρίζω, δεόντως, ἀλλ' οὐδ' ἐπεστήθη ἢ προσοχὴ τῶν ἐπιστημόνων πρὸς ὀρθὴν ἐρμηνείαν αὐτοῦ. Ἀκολουθοῦντες πιστῶς τὴν ὑπὸ τοῦ Χρονογράφου Νικήτα Χωνιάτου ἀφήγησιν τοῦ συμβάντος, θὰ ἐκθέσωμεν τὰ κατ' αὐτὸ μετὰ τῶν ἡμετέρων κρίσεων καὶ παρατηρήσεων. Ἴδου λοιπὸν πῶς ἔχει τὸ ζήτημα.

Ὁ αὐτοκράτωρ Μανουήλ Α' Κομνηνὸς (1143/80) ἐξέδωκεν ἐν ἔτει 1178¹ δύο «Τόμους», ὅπως ἀπαλειφθῆ ἀπὸ τῶν διδασκτικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων τὸ *ἀνάθεμα* κατὰ τῆς περὶ Θεοῦ διδασκαλίας τοῦ Μωάμεθ ἐναντίον τῆς χριστιανικῆς πίστεως, καθ' ἣν ὁ Θεὸς «οὔτε ἐγέννησεν οὔτε ἐγενήθη» καὶ ὅτι «ὀλόσφυρός ἐστι»². Ὡς δικαιολογίαν δ' ἔφερεν ὁ αὐτοκράτωρ τὸ μὲν ὅτι οἱ εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν μετατιθέμενοι Ἀγαρηνοὶ σκανδαλίζονται ταῦτα ἐν τῇ ἱερᾷ κατηχήσει ἀναγινώσκοντες, τὸ δὲ διότι τὸ *ἀνάθεμα* ἐφαίνετο ὡσεὶ στρεφόμενον κατὰ τοῦ Θεοῦ γενικῶς καὶ οὐχὶ κατὰ τῆς πεπλανημένης τοῦ Μωάμεθ δόξης περὶ Θεοῦ. Ὁ Πατριάρχης Θεοδοσιος Βορδιώτης (1178-1183)³ συνεκάλεσε σύνοδον, ἐν ἣ ἐκλήθησαν καὶ προσῆλθον καὶ πάντες οἱ ἐν τῇ πρωτεύουσῃ παρεπιδημοῦντες καὶ λόγῳ καὶ

¹ F. Dölger, Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Reihe A: Regesten. Abteilung I: Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches. 2. Teil: Regesten von 1025-1204. München und Berlin 1925 II, 87. Nr. 1529, 1530.

² Du Cange, Glossarium ἐν λ. «ὀλόσφυρος». Ὁ Sylburgius τὸ «ὀλόσφυρος» τοῦ Μωάμεθ ἐρμηνεύει «μονοπρόσωπος Θεός». Ὁ Εὐθύμιος Ζιγβηνὸς ἐν τῇ Πανοπλίᾳ αὐτοῦ, λέγει: «ὀλόσφυρον λέγει τὸν Θεόν, ἧτοι σφαιρικόν». Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ λέξις «ὀλόσφυρος» εἶναι γλωσσικῶς ἀδόκιμος καὶ δὲν ἀπαντᾷ παρ' ἄλλοις δοκίμοις συγγραφεῦσι. Μόνον τὸ «ὀλόσφαιρος» εἶναι ὀρθόν. Ὁ Νικήτας Χωνιάτης, Χρονογραφία (ἐκδ. Bonn) 278,15, ὡς ἐξῆς ἐκθέτει τὸ συμβάν: «ἐγκεῖται τῷ κατηχητικῷ πυκτίῳ μεθ' ἑτέρων ἀφορισμῶν καὶ τὸ ἀνάθεμα τῷ Θεῷ τοῦ Μωάμεθ, περὶ οὗ λέγει «οὔτε ἐγέννησεν οὔτε ἐγενήθη», καὶ ὅτι ὀλόσφυρός ἐστι, τὸν τοιοῦτον τοίνυν ἀναθεματισμὸν ἀπαλεῖψαι τῶν ὄλων κατηχητηρίων βιβλίων προέθετο, ἀπ' αὐτῆς τῆς ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ πυκτίδος ἀρξάμενος. καὶ ἡ πρόφασις ὡς μάλα εὐπρόσποπος ἔφασκε γὰρ ὡς εἰς σκάνδαλον πρόκειται τῶν μετατιθεμένων Ἀγαρηνῶν εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς θεοσεβῆ πίστιν τὸ βλασφημεῖσθαι ὄλος Θεόν».

³ Περὶ τοῦ Πατριάρχου Κων/πόλεως Θεοδοσίου Βορδιώτου (1178/83) ὄρα: J. Hergengröther, Photius, Patriarch von C/pel. Regensburg 1869 τ. 1-3 III, 840. Σπυρ. Π. Λάμπρου, Μιχαὴλ Ἀχομινάτου τοῦ Χωνιάτου Τὰ σφωζόμενα. Ἐν Ἀθήναις 1879/80 τ. 1-2 II, 554. Μ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες (36-1884). Ἐν Κων/πόλει 1890. Krumbacher-Σωτηριάδου, Ἱστορία τῆς βυζ. λογοτεχνίας. Ἐν Ἀθήναις 1900 τ. 1-3 I, 412.

ἀρετῇ διακρινόμενοι ἐπίσκοποι μεταξύ τῶν ὁποίων παρίστατο καὶ ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης. Μετὰ μακρὰν εἰσήγησιν τοῦ πατριάρχου, ἐγένετο διονυχιστικὴ συζήτησις, καθ' ἣν φαίνεται ὅτι ὁ Εὐστάθιος ἔπαιξε τὸν κυριώτερον ρόλον. Ἡ σύνοδος, εἰσηγήσει τοῦ Εὐσταθίου, ἀρνείται τὴν παντελεῖ διαγραφὴν τοῦ ἀναθέματος ἐκ τῶν κατηγήσεων, διὸ καὶ ἀναγκάζεται ὁ αὐτοκράτωρ νὰ ἐκδώσῃ τὸν δεύτερον «Τόμον», δι' οὗ ἐξίηται ὅπως τὸ ἀνάθεμα περιορισθῇ τοῦλάχιστον εἰς ἀνάθεμα κατὰ τοῦ Μωάμεθ ἀπλῶς. Ἀλλὰ καὶ τὸν δεύτερον «Τόμον» ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος φαίνεται ὅτι ἀπέρριψε. Τότε ὁ αὐτοκράτωρ καλεῖ τὸν πατριάρχην καὶ πάντας τοὺς συμμετασχόντας εἰς τὴν σύνοδον ἐπισκόπους εἰς τὰ ἀνάκτορα, ἔνθα ὁ ἰσχυρὸς τότε αὐτοκρατορικὸς γραμματεὺς Θεόδωρος Ματζούκης, πολλὰ ἀπειλήσας καὶ σύνοδον μάλιστα μεγαλυτέραν ὅτι προετίθετο ἐν τῇ πρωτευούσῃ νὰ συγκαλέσῃ, ἐν ἣ καὶ οἱ τοῦ Πάπα ἀντιπρόσωποι θὰ ἐκαλοῦντο¹, ἐξεβιάζετο τούτους πρὸς ἀποδοχὴν τῶν αὐτοκρατορικῶν ἀπόψεων καὶ ὑπογραφὴν τοῦ βασιλικοῦ «Τόμου». Ἀλλ' ὁ εὐθαρσὴς καὶ πεπαρησιασμένος τῶν Θεσσαλονικέων Ἱεράρχης Εὐστάθιος, «ὁ πολὺς καὶ μέγας ἐν λόγοις», κατὰ τὸν Νικήταν Χωνιάτην², «ζήλου ἐπὶ τοῖς ἀνεγνωσμένοις πλησθεὶς καὶ μὴ ἐνεγκῶν Θεὸν ἀληθινὸν δοξάζεσθαι *δόσφυρόν* τι διανοίας ἀνάπλασμα κακοδαίμονος, «ἐσοίμην ἄν», ἔφη, «καταπεπατημένον ταῖς πτέρυγαις φορῶν τὸν ἐγκέφαλον, καὶ τοῦ σχήματος τούτου παράπαν ἀνάξιος», τὸν ἐπὶ τῶν ὤμων δειξάς μανδύαν, «εἰ Θεὸν ἡγοίμην ἀληθινὸν τὸν παιδεραστὴν καὶ καμηλώδη καὶ πάσης πρᾶξεως μυσαρᾶς ὑφηγητὴν καὶ διδάσκαλον» ἐπεπήγασαν οὖν ἐπὶ τοῖς εἰρημένους τούτοις οἱ ἀκηκοότες αὐτοῦ ἦν γὰρ καὶ διατόρως ταῦτα φθεγγόμενος καὶ προδῆλως

¹ Φαίνεται ὅτι μεταξύ τῶν δισταμένων ἐπὶ ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν πολιτικῶν ὑποθέσεων μεριδίων ἐν Βυζαντίῳ συνήθης ἦτο ἡ ἀπειλή περὶ συνεννοήσεως μετὰ τῆς Παπικῆς ἐκκλησίας, μάλιστα πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην ἀπευθυνομένη. Οὕτω, ὁ τοσοῦτον ἄλλως ἐχθρικῶς πρὸς τὴν Παπικὴν ἐκκλησίαν διακείμενος περιφίμος μητροπολίτης Ναυπάκτου Ἰωάννης Ἀπόκαυκος (ca. 1155 - 1233) δὲν ὀρρωδεῖ καὶ τὴν ἀπειλὴν ταύτην τῆς προσεγγίσεως πρὸς τὴν Ῥωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν τῆς ἐν τῇ Δεσποτάτῳ τῆς Ἡπείρου Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας νὰ προβάλλῃ τῷ οἰκουμενικῷ πατριάρχῃ, τῷ ἐδρεύοντι ἐν Νικαίᾳ, ὅπως πειθαναγκάσῃ τοῦτον νὰ ἀναγνωρίσῃ ὡς κανονικῶς γενομένην τὴν ἀναγόρευσιν εἰς αὐτοκράτορα Ῥωμαίων τοῦ Θεοδώρου Ἀγγέλου Δούξα τοῦ Κομνηνοῦ ἐν ἔτει 1222 ὑπὸ τοῦ Χωματηνοῦ, ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος. O. G. Ostrogorsky, *Gesch. d. byzant. Staates*. München 1940 σ. 309. Παρθενίου Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου. Ἐν Ἱεροσολύμοις 1923 σ. 59 ἔξ. Πρβ. καὶ Matthias Wellhofer, Johannes Apokaukos, *Metropolit von Naupaktos in Aetolien*. Freising 1913.—Καὶ εἰς πλείστας ἄλλας περιπτώσεις ἡ ἀπειλή τῆς πρὸς τὴν Ῥωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν προσεγγίσεως ἀπαντᾷ ἔστω καὶ τοῦτο δειγμα τοῦ ἀποτροπισμοῦ καὶ τοῦ δέους, μεθ' οὗ ἀντίκρουον οἱ ἐν τῷ οἰκουμενικῷ πατριαρχεῖῳ ἐκκλησιαστικοὶ ἡγέται τὸ ἐνδεχόμενον τοῦτο.

² Χρονογραφία 282,2.

χαρακτηρίζων τὸν ζήλω εὐσεβείας πυρούμενον. ὁ δὲ τοῦ γράμματος ὑπαγορευτής, σὰς ἐννεὸς καὶ τὰ χεῖλη μύσας, παλίμπους εἶτα εἰς τὸν αὐτοκράτορα εἴσεισι. καὶ ὅς, τὰ λαληθέντα ἐνωτισάμενος, οἷον περιψοφηθεῖς, ποικίλος ἦν τὸν ἀπόλογον, τὸ μακρόθυμον ἐπηνεκῶς ὡς οὐδέποτε. καὶ ἑαυτὸν γὰρ τοῖς ἄγαν ὀρθοδοξοῦσι χριστιανοῖς ἐνέταπτε, καὶ πατέρων ὁμολόγει πανευσεβῶν προελθεῖν, τοὺς φιλαίτιους ἐκκλίνων καὶ φιλοσκόμμονας. καὶ τὴν μετὰ τοῦ Θεσσαλονίκης κρίσιν πολὺς ἐνέκειτο ἔξαιτούμενος... μετὰ βραχὺ δὲ τοῦ πατριάρχου εἰς θεῖαν ἐκείνῳ ἐληλυθότος καὶ κατεπάσαντος τὰ εἰκότα τοῦ τε θυμοῦ ἔληξε, καὶ τῷ Εὐσταθίῳ συγγνώμην παρέσχετο ἐφ' οἷς παρεφθέξατο, ἐνδεδωκὼς αὐτῷ ὅσα ἠρεῖτο ἀπολογήσασθαι, τελευταῖον δὲ καὶ αὐτὸς ἐπειπὼν ὡς «δεῖ σε σοφὸν ὄντα μὴ αἰσχρορρήμονα δεῖκνυσθαι μηδὲ θρασυτομεῖν παρακαίρια». Κατόπιν λοιπὸν τῶν γενομένων διαξίφισμῶν καὶ ἀντεγκλήσεων καὶ τῆς ἐν τέλει ἀμοιβαίως χορηγηθείσης συγγνώμης, ἐπῆλθε συμφωνία, καθ' ἣν, ἀφοῦ ἀνεγνώσθη ὁ αὐτοκρατορικός ἐπὶ τοῦ ζητήματος «Τόμος», «καὶ πάντων ἐπαινεσάντων τὰ γεγραμμένα ὡς εὐσεβῶς ὀρθοτομηθέντα, καὶ περιχαρῶς ἐν αὐτῷ ὑπογράψαι καταθεμένων, ὁ σύλλογος διελύτο»¹.

Ὁ ἱστορῆσας τὸ συμβὰν χρονογράφος Νικήτας Χωνιάτης οὐχὶ μετρίως τῇ εἰρωνείᾳ χρώμενος παρατηρεῖ ὅτι ἀμφοτέραι αἱ μερίδες, ἢ τε τοῦ παλατίου καὶ ἢ τῆς πατριαρχικῆς συνόδου ἀπῆλθον ἀγαλλόμεναι ἐπὶ τὰ ἴδια, ὅτι ἐκάστη ἐνίκησε τὴν ἑτέραν: «καὶ οἱ μὲν ἀπήεσαν ἀγαλλόμενοι ὡς τῇ οἰκείᾳ ἐνστάσει τὸν βασιλέα νενικηκότες· ὁ δὲ ἔχαιρεν ὡς τῇ ἑαυτοῦ καθυποκλίνας τούτους βουλή, καὶ σχὼν διὰ βραχυλογίας οὐπερ διὰ τοῦ πολυστίχου πρότερον τόμου οὐδαμῶς ἀφίκετο»². Ἄλλὰ τὴν ἐπομένῃ συνελθοῦσα ἐκ νέου ἢ σύνοδος ἐν τοῖς Πατριαρχείοις καὶ ἐπαναγνοῦσα τὸν αὐτοκρατορικὸν «Τόμον», εὐρέ τινα ἐπιλήψιμα, διὸ καὶ ἤθελε ν' ἀπαλείψῃ ταῦτα. Τὸ παλίμβουλον τῶν ἀγίων ἐπισκόπων ἦτο φυσικὸν νὰ παροξύνῃ τὸν αὐτοκράτορα, ὅστις «καὶ ὡς ἀνοηταίνουσι καθαρῶς ἐπεγκαλῶν τὸ τῆς γνώμης ἄστατον καὶ ἀγχίστροφον», ἐξεβίαζεν εἰς ἀποδοχὴν τοῦ διατάγματος του³. Τέλος, ὡς συνήθως συμβαίνει εἰς τὰς τοῦ εἵδους τούτου διενέξεις, οἱ διαφωνοῦντες εὐρέθησαν σύμφωνοι ἀκριβῶς εἰς τὸ σημεῖον, ἐξ οὗ ἤρχισαν τὴν διαφωνίαν των!⁴ Ὡς λέγει περαιτέρω ὁ αὐτὸς Χρονογράφος⁴: «ὄψε δὲ καὶ μόλις συνήλθουσαν, ἵνα τὸ μὲν ἀνάθημα τῷ Μωάμετ τῶν κατηχητικῶν βιβλίων ἀπαλειφθῆ, ἐγγραφῆ δὲ ἀνάθημα τῷ Μωάμετ καὶ πάσῃ τῇ αὐτοῦ διδαχῇ καὶ διαδοχῇ. καὶ τοῦτο

¹ Χρονογραφία 283,12.

² Αὐτόθι.

³ Αὐτόθι.

⁴ 284,4.

δογματίσαντες καὶ κυρώσαντες τῶν πολλῶν ἐκείνων συνόδων καὶ συλλόγων ἔληξαν».

Ἡ ἄξια σημειώσεως κρίνομεν καὶ τὰ περαιτέρω ὑπὸ τοῦ Νικίτα Χωνιάτου ἱστοροῦμενα, σχετικῶς πρὸς τὸν ἀνάδοχον αὐτοῦ καὶ ὁμώνυμον αὐτῷ Νικίταν, ἐπίσκοπον Χωνῶν¹, περὶ τοῦ ὁποίου λέγει ὅτι ἦτο «πάσης ἀρετῆς καταγώγιον, οὕτω δὴ προφητικῶς καὶ προβλέπων τὰ ἔμπροσθεν ὡς τοῖς μεγίστοις τῶν ὁρώτων ἐγκρίνεσθαι καὶ εἰς θαῦμα κεῖσθαι παρ' οἷς ὁ ἀνὴρ ἐγνωρίστο»². Ὁ ἐπίσκοπος λοιπὸν Χωνῶν Νικίτας προεφήτευσε τὸν θάνατον τοῦ Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ, εἰπὼν τὸ περιεργον: «τῆς δὲ τελευτῆς αὐτοῦ ἐγγιζούσης *μανήσεται*»³. Ἄλλ' οὐδεὶς ἠδύνατο νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ προφητευθὲν ὑπὸ τοῦ εἰρημένου ἐπισκόπου καὶ δὴ καὶ τὸ περὶ μανίας τοῦ αὐτοκράτορος· «τίς δὲ ἄρα ἔσται ἡ μανία καὶ οἷος ὁ τρόπος αὐτῆς, οὐδεὶς εἶχεν ἀκριβῶς συμβαλέσθαι τῶν εἰδότεων τὸ προαγόρευμα»⁴. Αἱ γῶμαι δίσταντο, ὥστε «οἱ μὲν γὰρ ἐς τὸ χρυσομανὲς ἀνέφερον τὸ προφοίβασμα, οἱ δ' ἐς ἄλλο τι σαρκικὸν ἐλάττωμα ἠχμαλώτιζον»⁵. Οἱ κληρικόφρονες ὅμως καὶ οἱ τοῖς Πατριαρχείοις προσκειμένοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι ἦτο καὶ ὁ Νικίτας Χωνιάτης, ἀπέδιδον τὴν ἀσθένειαν τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τιμωρίαν τοῦ Θεοῦ, ὡς ἀποδεχθέντος τὸ ἀσεβὲς τοῦ Μωάμεθ δόγμα! Οὕτω πως ἡ σπερμολόγος τῶν Βυζαντινῶν διάθεσις εὔρε τὴν αἰτίαν νὰ δώσῃ τὸ κτύπημα κατὰ τοῦ εἰς τόσας δόξας ὀδηγήσαντος τὸν στρατὸν τοῦ Βυζαντίου μεγαλεπήβολου τούτου ἡγεμόνος του: «τοῦ δὲ προσεχῶς εἰρημένου δόγματος κινήθεντος, καὶ παραβόλως ἐνισταμένου τὰ πρῶτα τοῦ βασιλέως ἀληθῆ δοξάζειν Θεὸν τὸν παρὰ τῷ Μωάμεθ *ὀλόσφυρον* καὶ μὴ γεγεννημένον ἢ γενήσαντα Θεόν, πέρας εἰληφέναι πάντες τὴν προθέσπισιν ἔφασκον, ἐπεὶ καὶ μανίαν ἀτεχνῶς ὀρθήν τε καὶ χειρίστην τὴν δόξαν εἶναι ταυτηνὴ ὡς τῆς ἀληθείας ἐπίπαν ἀντίθετον»⁶.

Ἄλλὰ σημασίαν ἔχει δι' ἡμᾶς ἐνταῦθα οὐχὶ τόσον τὸ γεγονὸς καθ' ἑαυτό, ὅσον ἡ στάσις τοῦ θαρραλέου Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ καὶ ἡ ἐπίδρασις, ἣν ἡ προσωπικότης αὐτοῦ ἤσκησεν ἐπὶ τε τοῦ Παλατίου καὶ ἐπὶ παντὸς τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε καὶ αὐτὸς ἔτι ὁ θάνατος τοῦ γενναίου αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ, ὅστις σημειωτέον ἐπῆλθεν ἐκ θλίψεως κυρίως διὰ τὰ ἐν τέλει τοῦ

¹ Ὅρα περὶ αὐτοῦ Σπυρ. Π. Λάμπρου, Μιχαὴλ Ἀκομ. τοῦ Χων. Τὰ σφζόμενα II, 439/40.

² Νικ. Χων. Χρονογρ. 284,13.

³ Αὐτόθι 285,14.

⁴ Αὐτόθι 285,18.

⁵ Αὐτόθι 285,20.

⁶ Αὐτόθι 285,21.

βίου αὐτοῦ ἀτυχήματα καὶ δὴ καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ στρατοῦ του τῆ 17 Σεπτεμβρίου 1176¹ ἐν τῇ ἐν Μυριοκεφάλοις μάχῃ, ν^ο ἀποδοθῆ εἰς θεϊάν τιμωρίαν δι^ο ἀσύνητον δῆθεν ἀποδοχὴν ὑπ^ε αὐτοῦ αὐτοῦ τοῦ περὶ Θεοῦ δόγματος τοῦ Μωάμεθ! Μικρὰ πολλάκις γεγονότα ἐν τῇ Ἱστορίᾳ δημιουργοῦν σοβαρὰ κριτήρια διὰ τὴν ἀξιολόγησιν τῶν ἱστορικῶν προσωπικότητων καὶ τῆς ἐπιδράσεως αὐτῶν ἐπὶ τοῦ πλήθους.

Τὸ συμβάν τοῦτο ἔλαβε πιθανότατα χώραν μικρὸν πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ καὶ δὴ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1178—ὄτε, ὡς εἶδομεν ἄνωτέρω, ἐξεδόθησαν οἱ δύο «Τόμοι» τοῦ αὐτοκράτορος—καὶ 1180, ὅτε ἐπῆλθεν καὶ ὁ θάνατος τοῦ γενναίου τούτου ἡγεμόνος, ὁ ὁποῖος ἐπεδιώχθη ν^ο ἀποδοθῆ εἰς τὸ ἐν λόγῳ συμβάν. Ἔρα ἐν ἔτει 1180, ὅτε ἀπέθανεν ὁ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνός, ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης διέτριβεν ἐν Κωνσταντινουπόλει. Παρὰ τὴν ἀντιγνωμίαν, ὁ εὐγενὴς ἄλλως Ἰεράρχης ἔσπευσε ν^ο ἀπαθανάτιση καὶ πρεπόντως νὰ ὑμνήσῃ τὸν πολλαχῶς τοῦτον εὐεργετήσαντα αὐτοκράτορα διὰ σπουδαίου θρηνωδικοῦ «Ἐπιταφίου» λόγου του².

Ἡ ἄνωτέρω διένεξις μεταξὺ Παλατίου καὶ Πατριαρχείων φέρει εἰς τὴν μνήμην τοῦ Ἱστορικοῦ τὴν ἐπὶ πατριάρχου Ἰωάννου Ξιφιλίνου (ca. 1010/13 - 2 Αὐγ. 1075) διένεξιν μεταξὺ Συγκέλλων καὶ Πρωτοσυγκέλλων περὶ προκαθεδρίας καὶ τὴν σχετικὴν πρόσταξιν τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Δούκα (1059/67), περὶ ἧς διὰ μακρῶν ἄλλοτε διελάβομεν³. Μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ ταῦτα ἐγράφομεν τότε: «Ἡ πρόσταξις διὰ πρώτην φορὰν κάμνει σαφῆ καὶ ρητὴν διάκρισιν ζητημάτων, τὴν ἀρμοδιότητα τῆς Ἐκκλησίας ἀπασχολούντων, καὶ ἐτέρων εἰς τὴν σφαιρὰν τῶν κρατικῶν ὑποθέσεων ἀνηκόντων, δι^ο ἑκάτερα τῶν ὁποίων οὐδετέρω τῶν δύο τούτων ἀρχῶν—Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία—δικαιοῦται ὅπως ἐπεμβαίη εἰς τὰ τὴν ἐτέραν διαφέροντα ζητήματα»⁴. Εἶναι παντὶ που φανερόν ὅτι καὶ ἡ περὶ οὗ ὁ λόγος διένεξις μεταξὺ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ καὶ τῆς Πατριαρχικῆς συνόδου ὑποκρύπτει τὴν ἀπαίτησιν τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ἡ Πολιτεία μὴ ἀναμιγνύηται εἰς τὰ καθαρῶς ἐκκλησιαστικὰ καὶ δὴ καὶ δογματικὰ ζητήματα. Τοῦτο δὲ οὐδὲν ἄλλο ἀποδεικνύει ἢ ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἱκανωτάτου ἄλλως αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ

¹ A. A. Vasiliev, Das genaue Datum der Schlacht von Myriokephalon, Byzant. Zeitschr. 27 (1927) 288. Τοῦ αὐτοῦ, Histoire II, 71/2. Ostrogorsky Gesch. σ. 277, Ἀμάντου, Ἱστορ. II, 341/3.

² Migne, P.G. 135, 973.

³ Κων. Γ. Μπόνη, Ἰωάννης ὁ Ξιφιλίνος, ὁ νομοφύλαξ, ὁ μοναχός, ὁ πατριάρχης καὶ ἡ ἐποχὴ αὐτοῦ. Athen 1937 (Texte und Forschungen zur byzant.—neugriech. Philologie. Nr. 24) σ. 116/20, ἐνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

⁴ Αὐτόθι σ. 118/9.

(1143/80) εἶχε τοιαύτην ἰσχύν, ὥστε ν' ἀποκρούη πᾶσαν ἐπέμβασιν τῆς Πολιτείας εἰς τὰ καθαρῶς ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα.

Ἐπιλύοντες καὶ κρίνοντες τὸ ἀνωτέρω συμβᾶν θὰ ἠδυνάμεθα τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα νὰ συναγάγωμεν: α) Ὁ αὐτοκρατορικὸς γραμματεὺς Θεόδωρος Ματζούκης, τῇ ἐγκρίσει τοῦ αὐτοκράτορος, ἐκδίδει τοὺς δύο «Τόμους» περὶ τοῦ ὑπ' ὄψιν ζητήματος, ἀλλὰ χωρὶς πρότερον νὰ ζητήσῃ τὴν ἐγκρίσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχῆς· β) ἡ ἐπίσημος Ἐκκλησία, ἅμα πληροφορηθεῖσα τὴν ἔκδοσιν τῶν «Τόμων», συγκαλεῖ σύνοδον, ἣτις ἀρνεῖται νὰ τοὺς ἐφαρμόσῃ· γ) προκαλεῖται σοβαρὰ διένεξις, καθ' ἣν ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, ὡς ἐκπρόσωπος τῆς αὐστηρᾶς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, λάβρος ἐπιτίθεται κατὰ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ γραμματέως καὶ ἐμμέσως κατ' αὐτοῦ τοῦ αὐτοκράτορος· δ) ἡ ἐπίθεσις τοῦ Εὐσταθίου τρομοκρατεῖ τὸν αὐτοκρατορικὸν γραμματέα, καὶ αὐτὸν τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ, ὅστις διακηρύττει τὴν ὀρθοδοξίαν αὐτοῦ καὶ οἰονεὶ ἀπολογούμενος δικαιολογεῖ τὸν σκοπὸν τῆς ἐκδόσεως τῶν δύο «Τόμων», ὡς εἰς ὄφελος τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀφορώντων· ε) πρὸ τοῦ ἐν τῇ κλίνῃ κατακειμένου καὶ σοβαρῶς ἀσθενούντος αὐτοκράτορος ὁ Πατριάρχης καὶ οἱ περὶ αὐτὸν μᾶλλον ἐκ σεβασμοῦ ἢ καὶ ἐξ οἴκτου φαίνονται ὑποχωροῦντες, ἀλλὰ τὴν ἐπομένην καὶ πάλιν ἀρνοῦνται τὴν ἐγκρίσιν τῶν αὐτοκρατορικῶν διαταγμάτων· ς) ἐν τέλει ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ὑποχωρεῖ κατ' οὐσίαν, ἡ δ' Ἐκκλησία δέχεται ἀπλῶς νὰ διαγράψῃ ἐκ τῶν κατηχητικῶν βιβλίων τὸ ἀνάθημα «κατὰ τοῦ Θεοῦ τοῦ Μωάμεθ», ὅπερ ἐφαίνετο ὅτι ἠδύνατο νὰ ὀδηγήσῃ εἰς παρερμηνείαν ἐκ μέρους τῶν μεθισταμένων Μωαμεθανῶν, ἀλλὰ διατηρεῖ, καὶ μάλιστα ἐπὶ τὸ σαφέστερον ὀρίζει, τὸ ἀνάθημα «τῷ Μωάμεθ καὶ πάσῃ τῇ αὐτοῦ διδαχῇ καὶ διαδοχῇ».

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἀναλύσεως διαφαίνεται ἀναντίρρητος ἡ μεγάλη τῆς Ἐκκλησίας ἰσχὺς, ἱκανῆς ν' ἀντιτάσσεται κατὰ τῆς εἰς ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα ἐπεμβάσεως τῆς Πολιτείας καὶ ἐν τέλει νὰ ἐπιβάλλῃ τὰς ἰδίας αὐτῆς ἀντιλήψεις. Ὁ μελετητὴς τῶν σχέσεων τῆς Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν Βυζαντίῳ καλὸν εἶναι νὰ ἔχῃ πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τὸ ἀνωτέρω συμβᾶν τῆς διένεξεως Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐπὶ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ, ἵνα καὶ ἐξ αὐτοῦ ὀρθοτέραν συναγάγῃ γνώμην.

ΚΩΝ. Γ. ΜΠΙΟΝΗΣ